

SEPARATUM

*Az értelmiség Magyarországon
a 16.—17. században című kötetből*

Monok István

OLVASMÁNYTÖRTÉNETI FORRÁSAINK,
ÉRTELMISÉGTÖRTÉNET

Szeged
1988

OLVASMÁNYTÖRTÉNETI FORRÁSAINK — ÉRTELMISÉGTÖRTÉNET

A Könyvtártörténeti Füzetek első darabjának előszavában megpróbáltunk egy tömör tipológiát adni XVI—XVII. századi olvasmánytörténeti forrásainkról. A megjelent további három kötet ilyen szempontú tanulságait is figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy ami a *forrástípusokat* illeti, sok meglepetéssel további kutatómunkánk nem nagyon szolgálhat.¹ E tipológiából kimaradtak persze azok a dokumentumok, amelyek nem tartoznak az abban a kutatási programban megcélzottak közé; elsősorban a possessor-bejegyzésekből rekonstruálható könyvtárakra, illetve a citatum-indexekre gondolok. A könyvösszeírásoknak, s különösen is a magángyűjteményekről készült inventáriumoknak kézenfekvő értelmiségtörténeti tanulságait külön hangsúlyozni talán felesleges — a könyvanyag összetételének vizsgálata egyénenként, területenként, vállalási megoszlás szerint stb., elsődleges forrás az európai szellemi áramlatok hazai recepciójának kutatásakor. Az összegyűjtött forrásanyag tanulságait csak hosszú évek további munkájának eredményeként foglalhatjuk majd össze; jelen előadásomban két forrástípus vizsgálatának első tanulságait szeretném bemutatni:

Az egyik a már említett citatum-regiszter, a másik az iskolai könyvtárak katalógusa — mindkettőt természetesen csupán a konferencia tárgyának, az értelmiségtörténetnek szemszögéből (tehát nem térek ki a hivatkozás módjainak elemzésére, vagy a másik forrástípus esetén a katalógizálás technikájának könyvtártörténeti tanulságaira stb.).

HÁPORTONI FORRÓ PÁL CITÁTUMAI — EGY ÚJFAJTA ÉRTELMISÉGI MAGATARTÁS?

Forró Pálnak ismerjük latin nyelvű kiséposzát², hét latin dicsőítő vagy köszöntő versét, illetve egy epitaphiumot, amelyet Károlyi Zsuzsanna halálakor írt.³ Hivatkozásainak kutatásakor ezek elhanyagolhatóak, jóllehet tudjuk, hogy a Jób kiséposz egy Vergilius-parafrázis. Legjelentősebb ismert munkája maradt tehát hátra, az 1619-ben megjelent Curtius Rufus-fordítás,⁴ annak is a fejedelemhez és az olvasóhoz címzett ajánlásai, illetve Curtius szövegéhez írott jegyzetei.⁵

Forró Pál magyar Nagy Sándora több szempontból is értékelhető: a korból nézve egyrészt folytatása a Baranyai Decsi János által 1596-ban megfogalmazott későhumanista fordításprogramnak,⁶ jelentős hazai klasszika-üölógiai teljesítmény, létrejöttét egy tervezett művelődéspolitikát folytató akaratnak köszönhetette, részben a tárgya miatt (Nagy Sándor alakja, mint példa, sugalmazott párhuzam),⁷ részben a magyar udvari kultúrát létrehozni szándékozó fejedelmet segíti célja elérésében,⁸ másrészt — a margójegyzetekben megfogalmazott erkölcsi elvek alapján — a mű az ugyancsak nem véletlenül megszületett fejedelem-tükrök sorába is beilleszthető. Értékelhető ugyanakkor a mából visszatekintve is, elsősorban mint a magyar próza fejlődésének jelentős állomása.⁹

E bevezető után nézzük Forró Pál hivatkozásait (egy Polybios és egy talán hamis Aristoteles hivatkozás kivételével sikerült valamennyi citátumát azonosítanunk):¹⁰

1. BIBLIA.

8. Zsoltár. Tartalmi hivatkozás: „Isten az maga kepere teremtetet es okossaggal meg ekesíttetet embereket...” (fol. 3r.)

Péld. 8,15. Szó szerinti fordítás magyarra: „Per me reges regnant et legum conditores justa decernunt.” (fol. 6r.)

Péld. 20, 28. Szó szerinti fordítás magyarra: „Misericordia et veritas custodiunt regem” (fol. 9r.)

Máté 10, 36. Szó szerinti idézet: „Inimici hominis domestici eius” (pag. 278.)

2. ARISTOTELES

Physica. Hivatkozik rá: „Unde Arist in phy. Materia appetit formam, sicut foemina virum”; Lehet azonban, hogy Rhodiginusból vette (XIV, 3.: „Foeminarum in coitu voluptatem esse maiorem quam virorum” — a szerző e fejezetben említi Aristoteles nevét, a művet nem; pag. 311.)

3. ARRIANUS Nicomedensis

Q. Curtii ... De rebus gestis Alexandri Magni ... Quorum, qui toti temporis iniuria interciderant duo priores cum veterum exemplarium, tum Arriani Nicomedensis et Diodori Siculi praesidio restituti sunt. Quibus Alexandri vita a Johanne Monacho artificiosa brevitae omnia illius pene complectente, praeposuimus, Angelo Cospo Bononiensi interprete. Praeterea Alexandri Magni ad Aristotelem de Indiae situ, populis, belluis epistola a Cornelio Nepote latinitate donata. Item Erasmi Roterodami annotationes et elegantiarum flores per Huldricum Huttenum. Basileae, 1545, Henricus Petri (fol. 19v.)

4. ARRIANUS Nicomedensis

De rebus gestis Alexandri Magni ... libri octo ... Bartholomaeo Facio interprete. Basileae, 1539. Hivatkozík rá: „Arrianus historicus lisztnek mondja.”: Lib. III. p. 106.: „Fama etiam tenuit, idque incredibile videtur: cum vellet Alexander urbem designare, nec haberet qui cum terrae describeretur, qua sulcus ducendum esset, munitum fabro, moenium ambitum farina inspersisse.” — Curtius IV, 8, 6: „...orbem futuris muris polentam ... destinasset...” (pag. 150.)

5. BONFINI, Antonio

Rerum Hungaricarum decades. Ed. Johannes Sambucus. Basileae, 1568 I. 1, 16. Hivatkozík rá: „At Unni, postquam hostibus appropinquarunt, cum simili modo tot Scythiae flumina transmisissent, annexis utrinque utribus intempesta nocte Danubium sub Sicambria prope Budam Veterem clam omnes tranant.” — Elvileg vehette a Cronica Hungarorum-ból (Buda 1473) is. (pag. 395.)

6. BONFINI, Antonio

Rerum Hungaricarum decades. Ed. Joannes Sambucus. Basileae, 1568. I. 7, 33—38. Hivatkozík rá a Leó pápáról írtaknál. (pag. 704.)

7. BRUNO, Christophorus

Q. Curtii ... De rebus gestis Alexandri Magni ... Accesserunt ... duorum in principio librorum, ... supplementum ... Congesta per Christophorum Brunonem. Basileae, 1545 Frobenius. Említi, ez a fő forrása. (fol. 19r.)

8. CICERO, Marcus Tullius

Tusculanae disputationes 1, 45, 109. Szó szerinti fordítás magyarra: „Etsi nihil habet se gloria cur expetatur, tamen virtutem tamquam umbra sequitur.” (fol. 5v.)

9. CICERO, Marcus Tullius

In Pisonem 32, 81. Szó szerinti fordítás magyarra: „Habet hoc virtus ut viros fortes species eius et pulchritudo etiam in hoste cognita delectet.” (fol. 17r.)

10. CICERO, Marcus Tullius

De Oratore II, 36. Szó szerinti fordítás magyarra: „Historia vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nunta vetustatis, qua voca alia nisi oratoris immortalitati commendatur?” (fol. 17v.)

11. CICERO, Marcus Tullius

Orator 34, 120. Szó szerinti fordítás magyarra: „Nescire quid antequam natus sis acciderit, id est semper esse puerum.” (fol. 18r.)

12. CLAUDIANUS, Claudius

De IV. consulatu Honorii. 1, 299. Szó szerinti eredeti nyelvű hivatkozás; számos középkori szerzőnél is megvan: „Regis ad exemplum componitur orbis” (fol. 6v.)

13. COSPO, Angelo

Q. Curtii ... De rebus gestis Alexandri Magni ... Quorum, qui toti temporis iniuria interciderant duo priores cum veterum exemplarium, tum Arriani Nicomedensis et Diodori Siculi praesidio restituti sunt. Quibus Alexandri vita a Johanne Monacho artificiosa brevitae omnia illius pene complectente, praeposuimus, Angelo Cospo Bononiensi interprete. Praeterea Alexandri Magni ad Aristotelem de Indiae situ, populis, belluis epistola a Cornelio Nepote latinitate donata. Item Erasmi Roterodami annotationes et elegantiarum flores per Huldricum Huttenum. Basileae, 1545, Henricus Petri. (fol. 19v.)

14. CURTIUS Rufus, Quintus

Kwintvsa Kurcysa o Dzieiach Alexandra Wielkiego Krola Macedonskiego, ksiag dwanasie ... Przekladania X. Andrzeia Wargockiego ... W Krakowie, 1614 (újra 1618). Említi. (fol. 18v.)¹

15. CURTIUS Rufus, Quintus

De rebus gestis Alexandri Magni ... Accesserunt ... duorum in principio librorum, ... supplementum ... Congesta per Christophorum Brunonem. Basileae, 1545, Frobenius. Említi, ez a fő forrása. (fol. 19r.)

16. CURTIUS Rufus, Quintus

De rebus gestis Alexandri Magni ... Quorum, qui toti temporis iniuria interciderant duo priores cum veterum exemplarium, tum Arriani Nicomedensis et Diodori Siculi praesidio restituti sunt. Quibus Alexandri

vita a Johanne Monacho artificiosa brevitae omnia illius pene complectente, praeposuimus, Angelo Cospo Bononiensi interprete. Praeterea Alexandri Magni ad Aristotelem de Indiae situ, populis, belluis epistola a Cornelio Nepote latinitate donata. Item Erasmi Roterodami annotationes et elegantiarum flores per Huldrichum Huttenum. Basileae, 1545, Henricus Petri. Említi. (fol. 19v.)

17. CURTIUS Rufus, Quintus

De rebus gestis Alexandri Magni regis Macedonum. Cum annotationibus Desiderii Erasmi Roterodami. Imperatore Caes. Maximiliano ... Beatus Rhenanus. Argentorati, 1518, Schürer. Említi. (fol. 19v.)

18. CURTIUS Rufus, Quintus

De rebus gestis Alexandri Magni regis Macedonum. 1545 után, 1619 előtt. Curtius III, 13, 16: „Summa pecuniae signatae fuit talentorum duo millia et sexaginta”; Forró: „Hat szaz talentom vagy az kesebben nyomtatott könyvekben, de az elebbieken hatvan” (pag. 96.) A 12. jegyzetben említett kiadásokat kettő kivételével sikerült kézbe venni. Valóban az 1545 előtti editiók hatvanat tudnak.

19. DIODORUS Siculus

Q. Curtii ... De rebus gestis Alexandri Magni ... Quorum, qui toti temporis iniuria interciderant duo priores cum veterum exemplarium, tum Arriani Nicomedensis et Diodori Siculi praesidio restituti sunt. Quibus Alexandri vita a Johanne Monacho artificiosa brevitae omnia illius pene complectente, praeposuimus, Angelo Cospo Bononiensi interprete. Praeterea Alexandri Magni ad Aristotelem de Indiae situ, populis, belluis epistola a Cornelio Nepote latinitate donata. Item Erasmi Roterodami annotationes et elegantiarum flores per Huldrichum Huttenum. Basileae, 1545, Henricus Petri. (fol. 19v.)

20. DIODORUS Siculus

Bibliothecae historicae XVII, 108—109. Nem közvetlenül idézi, hanem a Bruno-féle kiadást (lásd a 3. tételt) fordítva emeli ide a töredékes utolsó könyvbe. Bruno nem említi a forrását. (pag. 613.)

21. ERASMUS Roterodamus, Desiderius

Q. Curtii ... De rebus gestis Alexandri Magni ... Quorum, qui toti temporis iniuria interciderant duo priores cum veterum exemplarium, tum Arriani Nicomedensis et Diodori Siculi praesidio restituti sunt.

Quibus Alexandri vita a Johanne Monacho artificiosa brevitae omnia illius pene complectente, praeposuimus, Angelo Cospo Bononiensi interprete. Praeterea Alexandri Magni ad Aristotelem de Indiae situ, populis, belluis epistola a Cornelio Nepote latinitate donata. Item Erasmi Roterodami annotationes et elegantiarum flores per Huldricum Huttenum. Basileae, 1545, Henricus Petri. (fol. 19v.)

22. ERASMUS Roterodamus, Desiderius

Q. Curtius De rebus gestis Alexandri Magni regis Macedonum. Cum annotationibus Desiderii Erasmi Roterodami. Imperatore Caes. Maximiliano ... Beatus Rhenanus. Argentorati, 1519, Schürer. Említi. Beatus Rhenanus szerezpéről lásd Kraus 1911. (12. jegyzet) 3—5. (fol. 19v.)

23. GLAREANUS, Henricus

„Annotationes in Curtium” Nem találtam meg a kiadást. Említi. (fol. 19v.)

24. HORATIUS Flaccus, Quintus

Ars Poetica 359. Szó szerinti fordítás magyarra: „Quandoque bonus dormitat Homerus” (fol. 20r.)

25. HUTTENUS, Huldricus

Q. Curtii ... De rebus gestis Alexandri Magni ... Quorum, qui toti temporis iniuria interciderant duo priores cum veterum exemplarium, tum Arriani Nicomedensis et Diodori Siculi praesidio restituti sunt. Quibus Alexandri vita a Johanne Monacho artificiosa brevitae omnia illius pene complectente, praeposuimus, Angelo Cospo Bononiensi interprete. Praeterea Alexandri Magni ad Aristotelem de Indiae situ, populis, belluis epistola a Cornelio Nepote latinitate donata. Item Erasmi Roterodami annotationes et elegantiarum flores per Huldricum Huttenum. Basileae, 1545, Henricus Petri. (fol. 19v.).

26. JOHANNES Monachus

Q. Curtii ... De rebus gestis Alexandri Magni ... Quorum, qui toti temporis iniuria interciderant duo priores cum veterum exemplarium, tum Arriani Nicomedensis et Diodori Siculi praesidio restituti sunt. Quibus Alexandri vita a Johanne Monacho artificiosa brevitae omnia illius pene complectente, praeposuimus, Angelo Cospo Bononiensi interprete. Praeterea Alexandri Magni ad Aristotelem de Indiae situ,

populis, belluis epistola a Cornelio Nepote latinitate donata. Item Erasmi Roterodami annotationes et elegantiarum flores per Huldricum Huttenum. Basileae, 1545, Henricus Petri. (fol. 19v.)

27. JUSTINUS

Historiarum Philippicarum ex Trogo Pompeio liber XII, 16. Szó szerinti fordítás magyarra: „Accepto deinde imperio, 'Regem se terrarum omnium ac mundi' appellari iussit: tantamque fiduciam sui militibus fecit, ut illo praesente nullius hostis arma nec inermes timuerint. Itaque cum nullo hostium unquam congressus est, quem non vicerit: nullam urbem obsedit, quam non expugnauerit: nullam gentem adiit, quam non calcauerit.” (fol. 12v.)

28. MÜNSTER, Sebastianus

Cosmographia universa. Cap. Scotia. Tartalmi hivatkozás eredeti nyelven „Insulae in Oceani borealis tractibus ultra// Scotorum fines orchades arva colunt...” — „Lege de his ... Sebastianum Munsterum ...”; Münster kiadásairól: Karl Heinz Burmeister: Sebastian Münster. Bibliographie. Wiesbaden, 1964. (fol. 14r.)

29. PICCOLOMINI, Aeneas Sylvius

Cosmographie seu Historia rerum ubique gestarum locorum descriptio. Cap. 47.: De Scotia et mirandis apud Orcades arboribus, suos fructus in aves mutantibus. Venetia, 1477 (HC 257) után sok kiadás. Tartalmi hivatkozás eredeti nyelven: „Insulae in Oceani borealis tractibus ultra// Scotorum fines orchades arva colunt...” — „Lege de his... Aeneam Sylvium...” (fol. 14r.)

30. POLYBIUS

Historiae. Hivatkozik rá; nem tudtam azonosítani. (pag. 531.)

31. RHODIGINUS, Ludovicus Coelius

Lectionum antiquarum libri XXX. Lib. VIII, 2. Paris, 1517 után számos kiadás. Fmlíti, rossz hivatkozással: „Mox erat Jovi sacer currus, quem albi traherent equi...” (pag. 48.)

32. RHODIGINUS, Ludovicus Coelius

Lectionum antiquarum libri XXX. Lib. VIII, 2. Paris, 1517 után számos kiadás. Xenophonra hivatkozik valószínűn innen: „At Magnus Agesilaus, quod Xenophon scribit, ut semper spectaretur, gaudio exiliebat, quum turpiter agenti tenebras convenire, arbitraretur.” (pag. 283.)

33. SAXO Grammaticus

Gesta Danorum, seu Historiae Danicae. Lib. II. Paris, 1514 után sok kiadás. Tartalmi hivatkozás eredeti nyelven: „Insulae in Oceani borealis tractibus ultra // Scotorum fines orchades arva colunt ...” — „Lege de his ... Saxonem Grammaticum ...” (fol. 14r.)

34. VEGETIUS Renatus, Flavius

Epitoma rei militaris. Lib. II, 23. Roma, 1487 (HC 15 913) után sok kiadás. Hivatkozik rá: „Postremo sciendum est in pugna usum amplius prodesse quam vires.” (pag. 155.)

35. VEGETIUS Renatus, Flavius

Epitoma rei militaris. Lib. III, 17. Roma, 1487 (HC 15 913) után sok kiadás. Hivatkozik rá: „Sed optima ratio est ad victoriam plurimum confert, ut lectissimos de peditibus et equitibus cum vicariis comitibus tribunisque vacantibus habeat dux post aciem praeparatos.” (pag. 185.)

36. VEGETIUS Renatus, Flavius

Epitoma rei militaris. Lib. II, 25. Roma, 1487 (HC 15 913) után sok kiadás. Hivatkozik rá: „turres etiam ambulatorias appellant” (pag. 506.)

37. VERGILIUS Maro, Publius

Eclogae VIII, 63. Szó szerinti idézet eredeti nyelven „non omnia possumus omnes” (fol. 20r.)

38. VERGILIUS Maro, Publius

Aeneis. Forró Jób eposza Vergilius-parafrázis, tele csaknem szó szerinti idézetekkel.

39. XENOPHON

„Agessilaus cseléről” Említi, minden bizonnyal Ludovicus Coelius Rhodiginus Lib. VIII, 2. alapján. (pag. 283.)

A citátum-jegyzék tanulságait Forró forrásaira nézve külön is szeretnénk kiemelni: már Király György megállapította, hogy a fő forrás a Bruno-féle 1545-ös bázeli, és az Erasmus-féle ugyancsak Bazelben 1545-ben megjelent kiadás.¹¹ (Forró ezekre maga is hivatkozik, s a két „melléklet”, Joannes Monachus Nagy Sándor-életrajza, s egy apokrif levél, melyet Nagy Sándor Aristotelesnek írt volna, csak ezekben szerepel.)

Látjuk azonban, hogy ezeket ki kell egészítenünk még legalább három kiadással (15—18. tételek). Meg kell említenünk, hogy a főforrásként ismert Bruno-féle edíciónak, s az 1518-as strasbourgi Erasmus-félenek külön szakirodalma van, mint „elfelejtett” kiadásoknak. Ez azt is jelenti egyben, hogy a korban sem voltak gyakoriak.¹²

A klasszika-filológus Forró felkészültségét vizsgálva tehát több tanulást is megfogalmazhatunk. Már Szamosközy István Corippusra vonatkozó ismereteinek kutatásakor is feltűnt, hogy egészen ritka auktor-kiadásokra is teljes természetességgel hivatkoznak a korabeli Erdélyben.¹³ Fontos erre figyelni, amikor manapság egyre többet hallani, az egyébként igaz állítást, hogy az antik-, sőt középkori szerzőkre való hivatkozások mögött sejteni lehet florilegiumokat, proverbium-gyűjteményeket, illetve az auktoroknak az iskolai nyelvtanítás alapjául szolgáló kivonat-kiadásait. Forró Pál citátumainak jelentős része is megtalálható volt ezekben a szólásgyűjteményekben; más oldalról viszont meglepő az alaposága. Bod Péter azt mondja, hogy a fordítást, „...hogy idejét hiában ne töltené, egykor Bécsben múlatásában” készítette el.¹⁴ Ezt persze forrással nem tudtuk igazolni, s nem is valószínű, mint ahogy az sem, hogy kicédulázta a problémákat, s amikor Bécsben járt követségben, az ottani könyvtárakban ellenőrizte jegyzeteit. Ismerünk néhány töredék könyvjegyzéket a braunsbergi kollégium tanított auktorairól,¹⁵ ám ez nem irányadó, tekintve, hogy csak az oktatott anyagra terjednek ki. A különböző kiadások minden bizonnyal megvoltak Erdélyben, például a fejedelmi gyűjteményben, vagy (ha kedves szerzőről van szó) a saját bibliotékában is. Könyvjegyzékeink antik auktor tételei mögött tehát sokkal gazdagabb anyagot kell tudnunk, mint azt eddig hittük.¹⁶

Visszatérve az antikvitást kutató udvari familiárisra, el kell még mondanunk azt a kételyünket, ami Király Györgynek azt a megjegyzését illeti, hogy Forró az Attila-, és a Sándor-monda hasonlóságát felismerte. Az Attilára való hivatkozás (hogy ő is tömlőn úsztatta át a seregét a folyón¹⁷) inkább történeti jegyzet, mint klasszika-filológiai. Ő Nagy Sándor életét nem mint a Sándor-monda variációit fordította, hanem mint egy olyan klasszikus történetet, amelynek jelentős erkölcsi tanulságai vannak, s amelynek lefordítása szép értelmiségi feladat. Nem tudunk lemondani arról a gondolatunkról, hogy a fordítás alaposága, az egyes szöveghelyek többoldalú körbejárása már több, mint bekapcsolódás művelődéspolitikai célok megvalósításába, vagy alkalmazkodás egy-egy szellemi irányzathoz. Forró Pál le akarta fordítani Curtiust, Bethlen „parancsa” ezt csupán aktuálissá tette.

Térjünk is át arra a kérdéskörre, hogy a Nagy Sándor történet megjelenése 1619-ben mennyiben igazolja a többek által leírt, de talán legtömörebben R. Várkonyi Ágnes által összefoglalt értelmezést, miszerint „Közvetetten ugyan, de már aktuálpolitikai összefüggésekbe kapcsolta a

macedón király alakját Bethlen Gábor udvarában Háportoni Forró Pál, amikor lefordította ... Curtius Rufus életrajzát.”¹⁸ A kérdés most már, hogy mit takar a (nagyon diplomatikus) „közvetetten” megfogalmazás? Miután egy előadásban nincs hely az elméleti lehetőségek sorra-vételére, rögtön a Forróval kapcsolatos elképzelésünkre térünk: az egyik komponense e közvetettségnek a megjelenés ténye. Nem hisszük azonban azt, hogy Forró szándékosan azért vállalkozott a fordításra, hogy a Bethlen–Nagy Sándor párhuzamot implikálja (hogy tudta, hogy lesz ilyen értelmezése, az majdnem biztos); amit szándékosan való-sított meg, az erkölcsi elveinek a margójegyzetekben való kifejtése — tipologizáltak a jegyzeteket tartalmuk szerint, s egy fejedelem-tükör kerekedett ki a „moralizáló megjegyzések” elnevezésű csoportból. Forró tehát nem egyszerűen felkészült familiáris, nem az erdélyi köz-nemességből értelmiségi pályára lépett valaki, nem is az, akit a hivatal, a politikai életben való részvétel avat értelmiségivé (mint pl. Cseffei László), s nem is a Bethlen-korszak végén kialakulni kezdő (de igazán csak az Apafi-kortól jelenlévő) szakember réteg (jogász, gazdatiszt stb.) tagja. Az értelmiségnek egy sokkal fejlettebb (mondhatni „európaibb”) képviselője. Túl messzire vezetne e típus megjelenése okainak fejtegetése, különösen akkor, amikor Forró esetében is csak egy, talán nem alaptalanul megfogalmazott prekonceptióról van szó (s azt sem állítjuk, hogy későhumanista értelmiségieink közt alapos vizsgálat után nem találánk korábbi képviselőjét e típusnak). Legyen szabad azonban annyit megemlíteni, hogy Erdélyből indult el egy jezsuita iskolába. Képzése tehát a legkorszerűbb volt. Indulásának, majd munkálkodásának környezete a korban nem akármilyen légkörű hely. Azt is mondhatjuk: teljesen mindegy, hogy milyen vallású volt Forró Pál. Confessionálisan arctalan. Fennmaradt írásainak ismerete (engem legalábbis) nem vitt közelebb vallási nézeteihez. Külön dolgozat tárgya a Jób-kiseposz erkölcsrendjének összevetése a Curtius-fordítás margóival, s meggondolása annak, hogy ez hogyan kapcsolódik, vagy hogyan tér el a XVII. század eleji Erdélyben jelen volt szellemi áramlatoktól, főképp az újsztoicizmustól, illetve a számos fejedelem-tükör erkölcsi világától.

E helyütt lezárva a gondolatmenetet felhívjuk a figyelmet még arra a tényre, hogy Forró a fordítást lektoráltatta. Szellemes megjegyzés Nemeskürty Istváné, miszerint a század vívmányaként a gondos kontroll-szerkesztő jelenik meg itt,¹⁹ kár, hogy maga sem veszi komolyan. Pedig az ajánlásnak ez egy nagyon fontos része, részben a mondandója. A Bethlenről írtakat Forró a kívülálló tárgyilagosságával írja le. Ugyan-szak a humanista fölényérzet sugárzik a latin versekből (akár a Curtius-fordításban Bethlent dicsérendő, akár Károlyi Zsuzsannát siratandó írja azokat). Egyedül talán a Vásárhelyi Gergelyt köszöntő versben érezhető

személyesség. Kis túlzással azt is lehetne mondani: a fejedelmet, az udvart, a patrónusokat egy olyan intézményrendszernek tartja, amelyek az ő és a hasonló értelmiségiek működését hivatottak biztosítani.

NÉGY KOLLÉGIUM KATALÓGUSÁNAK ÖSSZEHASONLÍTÓ ELEMZÉSE

Az elkészült *Partiumi könyvesházak* című újabb szegedi adattár kötet mutatójának készítésekor adódott a lehetőség arra, hogy e viszonylag egységes kultúrájú vidék egyes szellemi műhelyei közti különbségekre rámutassunk, s egy adalékkal szolgáljunk a kötetben szereplő városok szellemi arculata eltéréseinek magyarázatához.²⁰

Az adattárban az 1620—1730 közti időszakból, Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya és Zilah református kollégiumai könyvtáráról fennmaradt jegyzékszerű adatokat találhatja meg az érdeklődő. Az egyes iskolák forrásadottságai vetik fel az első kérdést az egységes elemezhetőséggel kapcsolatban: míg ugyanis Sárospatakon 1621-gyel, Szatmáron 1632-vel, Nagybányán 1669-cel, Debrecenben 1701-gyel kezdődnek a rendszeres összeírások (már ami fennmaradt napjainkig), addig Zilah esetében csupán töredék adatok maradtak fenn. Zilah tehát kizárandó az összehasonlításból. Nagybánya és Debrecen református kollégiumi könyvtárai nem pusztultak annyira az első katalogizálásig (a szakirodalmi hagyomány torz képet ad erről), hogy az összehasonlítás elvetendő legyen. Külön kívánjuk hangsúlyozni, hogy most csupán az egyes szerzők előfordulási arányát vettük vizsgálatba.

A további félreértések elkerülése kedvéért jelezzük, hogy Sárospatak esetében kihagytuk a Rákóczi-könyvtár jegyzékét a statisztikákból (az anyag egy részének jelenléte nem kizárható persze, mert a katalógusok az adományozás utániak is).

Röviden a következőt mondhatjuk el (minden állítás természetesen a gyűjtemény nagyságának alapulvételével értendő):

A szerzők számaránya szempontjából a legsokoldalúbb a pataki, majd Nagybánya, Szatmár és Debrecen a sorrend.

Valamennyi kollégium meglehetősen jól ellátottnak mondható az oktatás és tudományos kutatás alapjául szolgáló kézikönyvek birtoklásában (bibliák, szótárak, florilegiumok, proverbium-gyűjtemények stb.).

Az antik auktorok személyi megoszlását természetesen az oktatott anyag határozta meg iskolánként, ám összességében elmondható, hogy meglepő a debreceni alma mater könyvtárának viszonylagos szegénysége, és ehhez képest a többi, különösen a pataki gazdagsága.

A patrisztikai irodalom esetében is Patak járt elől, s azt mondhatjuk, hogy a debreceni iskolában a nagyságához viszonyítva, gyakorlatilag alig van jelen.

A középkori szerzők műveinek jelenléte egyik gyűjteményben sem számottevő, a humanista szerzők műveiről pedig ugyanaz mondható el, mint a patrisztikai irodalomról.

A XVI—XVII. századi katolikus teológia a pataki kivételével a többiből gyakorlatilag hiányzik (persze Bellarminus van, de sokkal több nincs).

Az evangélikus teológusok arányszáma csökkenő sorrendben: Patak, Szatmár, Nagybánya, Debrecen.

A református teológián belül az ortodox irányzatok Debrecenben vannak túlsúlyban, de a francia hugenották, s a heidelbergi teológusok már Patakon.

Nem lehet persze az eddig elemzett anyag alapján végső következtetéseket levonni, mindenképpen jellemzőnek tartjuk azonban a fentieket, s következményekkel járóknak is: a Kazinczy Ferenc által is megfogalmazott különbségek a pataki és debreceni kálvinista mentalitást jellemzendő indokolható a XVII. század olvasmányanyagának elemzésével is.

JEGYZETEK

1. Könyvtártörténeti Füzetek. I—IV. Szerk. Herner János, Monok István. Szeged, 1981—1985.
2. De admiranda Jobi ... tolerantia, breve et pium poema. Braunschberg, 1590. RMK III. 802.
3. Felsorolásukat lásd a 4. jegyzetben leírt tanulmányunkban.
4. *Háportoni Forró Pál*: Quintus Curtiusnak az Nagy Sándor ... viseltetett dolgairól íratott történet ... Debrecen, 1619 (RMNy 1174). Facsimile kiadása a Bibliotheca Hungarica Antiqua (Szerk. Kőszeghy Péter) sorozatban, Bp., 1988. Kísérőtanulmány: Monok István: Háportoni Forró Pál; Lázár István Dávid: Forró Pál kiséposza.
5. Klasszika-filológiai jegyzeteiről Monok István tartott előadást a Huszti József emlékére tartott konferencián, Szegeden, a JATE BTK-n 1987. október 22-én.
6. *Baranyai Decsi János*: Az Caius Crispus Salustiusnak két historiaia ... Szeged, 1596 Repr. 1984. (RMNy 786). Az előszóban Decsi megfogalmaz egy fordítási programot: „Azokért, az mi nemzetünkben lévő fő tudós embereknek igen jó volna... Julius Cesar, Livius, Tacitus, Curtius és egyéb efféle bölcs Historicusoknak írásokat magyar nyelvre fordítanoc.”
7. A Nagy Sándor-monda aktualizálhatóságáról lásd *Király György*: Világbíró Nagy Sándor mondája régi irodalmunkban. = Irodalomtörténeti Közlemények. 1918. 129—142., 241—253., illetve = A filológus kalandozásai című kötetében (Bp. 1980. 178—216.); *Borzsák István*: A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon. Bp. 1983.; R. *Várkonyi Ágnes*: A rejtőzködő Murányi Vénusz. Bp. 1986. 55—58.
8. Vö. *Klaniczay Tibor*: Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában (Az erdélyi udvar a XVI. század végén). = Pallas magyar ivadéka. Bp. 1985. 104—123.
9. *Nemeskürty István*: A magyar széppróza születése. Bp. 1963. 274—275.; *Pirnát Antal* összefoglalása a Magyar irodalom története. Szerk. Klaniczay Tibor. II. köt. Bp. 1964. 84.

10. Mivel a Curtius-fordítás facsimiléje megjelent, nem láttuk értelmét a fordított szövegrészek terjedelmet növelő idézésének. Vö. a 4. jegyzetünkkel.
11. *Király György* i. m. (Vö. a 7. jegyzettel.)
12. *Hans Kraus*: Zwei vergessene Curtiusausgaben. Neuburg a. D. 1911.
13. Vö. *Balázs Mihály—Monok István*: Szamosközy István és a Corvina. = Magyar Könyvszemle. 1986. 215—219.
14. *Bod Péter*: Magyar Athenas. Nagyszeben, 1766. 87.
15. Archivum Romanum Societatis Jesu, Opp. NN 326 ff. 107a—108a., ff. 207a—208a. A levéltárban Lukács László S. J. útmutatásai alapján dolgoztunk. Segítségéért ez úton is köszönetet mondunk.
16. Természetesen, ha tudjuk, hogy az illető hely iskolájában hosszú ideig ugyanaz az auktor volt a latin grammatika tananyaga, akkor nem kell feltétlen bibliofil kiadást keresnünk.
17. Vö. *Király György* i. m.; *Borzsák István* i. m. 15.
18. *R. Várkonyi Ágnes* i. m. 57.
19. *Nemeskürty István* i' m. 275.
20. Partiumi Könyvesházak 1621—1730. Sajtó alá rend. Fekete Csaba, Kulcsár György, Monok István, Varga András. Bp.—Szeged, 1988. /Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez (Szerk. Keserű Bálint) 14./ Mutatójának számítógépes elemzését GÁL György programjai tették lehetővé. Segítségéért ez úton is köszönetet mondok.

István Monok:

QUELLEN ZUR GESCHICHTE DES LESENS — — GESCHICHTE DER INTELLIGENZ

Die Aufarbeitung von ungarischen Bücherverzeichnissen vom 16. bis 18. Jahrhundert hat schon wertvolle Ergebnisse gebracht: die bibliographische Arbeiten und Textausgaben sind für die ungarische Kulturgeschichte von grosser Bedeutung. Die in dem ersten Heft zur Bibliotheksgeschichte (*Private Sammlungen in Ungarn aus den Jahren 1551—1721*) angegebene Typologie der Quellen wird diesmal ergänzt: Das Zitate register und der Katalog der Schulbibliotheken werden in die weitere Aufarbeitung und Publikation einbezogen. Im Aufsatz wird anhand dieser Quellentypen eine Forschung von neueren Gesichtspunkten aus durchgeführt. Das zusammengestellte Zitate register aus dem Werk von *Pál Háportoni Forró* (eine Übersetzung von Curtius Rufus) gibt uns die Möglichkeit, die Bildung des Übersetzers in neuer Sicht untersuchen zu können. Die vergleichende Analyse der Bücherverzeichnisse von vier reformierten Schulen (Sárospatak, Debrecen, Nagybánya, Szatmár) liefert unter anderen auch den Beweis, dass der Quellentyp für die Erforschung der Buch- und Bibliotheksgeschichte äusserst geeignet ist.